

معرفی نسخه‌های سام‌نامه موجود در کتابخانه‌های جهان

وحید رویانی*

چکیده

سام‌نامه حماسه‌ای عاشقانه است که از آن به عنوان آخرین حماسه ملی فارسی یاد می‌شود. این اثر از دو جهت مورد توجه قرار گرفته و همین توجه باعث شده است که محققان و صاحب نظران بسیاری در باره آن بحث کنند: یکی به سبب حماسی بودن آن و دیگری به خاطر آمیختگی با همای و همایون خواجه‌ی کرمانی که همین باعث شد به اشتباه آن را به خواجه‌ی کرمانی نسبت دهند. از سام‌نامه — تا جایی که فهرست‌ها نشان می‌دهند — ۲۱ نسخه در کتابخانه‌های معتبر دنیا نگهداری می‌شود. در این مقاله نسخه‌هایی که نویسنده دسترسی داشته است به طور کامل معرفی شده‌اند؛ در مورد بقیه نیز به شرح فهرست‌ها اکتفا شده است. گروه اخیر نیز به خاطر انتقادات و اظهارنظرهایی که فهرست‌نویسان در فهرست‌ها آورده‌اند، قابل توجه‌اند.

* عضو هیأت علمی دانشگاه گلستان

واژه‌های کلیدی: نسخه خطی، سام‌نامه، خواجه کرمانی

مقدمه

از سام‌نامه — تا جایی که فهرستها نشان می‌دهند — ۲۱ نسخه در کتابخانه‌های دنیا موجود است که عموماً ناقص‌اند و به قرنهای یازدهم و دوازدهم هجری تعلق دارند. در این جستار نگارنده نسخه‌هایی را که بدانها دسترسی داشته به طور کامل معرفی نموده و در مورد بقیه به توضیحات فهرستها اکتفا کرده است.

۱. کتابخانه مجتبی مینوی

نسخه‌ای به شماره ۱۱۵ در این کتابخانه نگهداری می‌شود؛ نسخه نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، ولی متعلق به سده یازدهم است. این نسخه ترکیبی است از سام‌نامه و شاهنامه که ۲۷۵ برگ و حدوداً ۱۶۵۰۰ بیت دارد بخش سام‌نامه که ۹۶۰۰ بیت است در ابتدا آمده است. این بخش تا برگ ۱۶۰ پ را در بر می‌گیرد و پس از آن داستان تولد زال آمده است که تا پایان داستان سهراب را شامل می‌شود. خط آن نستعلیق است، ولی عنوانها و نشان شنگرف و جلد سوخت دارد. بعضی برگها وصلی شده‌اند. صفحات از هرگونه آرایش خالی است و حتی برای نوشتن ابیات از مسطر استفاده نشده است. در هر صفحه ابیات به صورت منظم و با دقت روبه‌روی هم نوشته شده است. هر صفحه چهار ستون دارد که در هر ستون پانزده مصرع نوشته شده و در مجموع هر صفحه سی بیت دارد. بعد از برگهای ۱۲۰ و ۱۴۲ و ۱۸۸ دو برگ افتاده است، آغاز نسخه نیز افتادگی دارد و با بیتهای آغاز می‌شود که مربوط به داستان «احوال پرسیدن پریدخت از پریوش» است:

دو سه جام از دست من نوش کن غم ژنده جادو فراموش کن
بخش سام‌نامه با این بیت پایان می‌یابد:
سپهد بناکام چون دید کام سر آمد همه داستانهای سام

و بیت پایان نسخه این است:
مگر کشته گردم به دست پلنگ
و یا نامداری چو جنگی.....

رسم الخط نسخه

حروف چهارگانه فارسی. در این نسخه حروف چهارگانه مخصوص فارسی اغلب از حروف مشابه عربی آن مشخص می‌شود؛ اما به ندرت «گ» اعجمی با دو سرکش نوشته می‌شود و سه حرف «پ، چ، ژ» اغلب با سه نقطه و گاهی با یک نقطه آمده است. کلمات را اعراب‌گذاری نمی‌کند، مگر موارد نادر. بای تأکید. این حرف را در بیشتر موارد جدا از کلمه می‌نویسد، ولی در مواردی نیز چسبانده است:

کنون ابرها کرده او را به بند به بسته بکیسوش او را کمند
(ص ۵۱)

«به» حرف اضافه. این حرف را در بیشتر موارد به کلمه پس از خود می‌چسباند، جز موارد نادر:

بنیرنک سازی و کار خوشی مکر رام کردد سر سرکشی
(ص ۲۲)

«ن» نفی. در بیشتر موارد به کلمه پس از خود می‌چسباند و به ندرت جدا می‌نویسد:

امانش نپخشد همی یکزمان نه بیند به مال و نپخشد امان
(ص ۴۶)

«را» نشانه مفعول. در بیشتر موارد به واژه پیش از آن می‌چسبند:
همه عادیانرا سپهد بدید نشسته بران تخت جنگی شدید
(ص ۸۶)

«می» و «همی» (نشانه استمرار). «می» را در بیشتر موارد به کلمه می‌چسباند، ولی «همی» را در بیشتر موارد جدا می‌نویسد:

همی چاک افکند در سینها همی کرد بیرون ازو کینها

(ص ۹۰)

«واو» ربط. در بیشتر مواقع این حرف را در بین دو کلمه می‌آورد، ولی در مواردی نیز رعایت نکرده است که در این موارد به صورت ضمه تلفظ می‌شود:

همه دُر درو سنک ریزه در آب ز یاقوت فیروزه آبش کلاب

(ص ۷۷)

«که» ربط. این حرف را در بیشتر موارد به کلمهٔ پس از خود می‌چسباند:

بتندید کایرانی شوربخت نه‌بینی مرا برنشسته بتخت

(ص ۸۶)

یای وحدت، نسبت، ضمیر و مصدری. یایی که در آخر کلمه بیاید، عموماً آن را به صورت معمول می‌نویسد و گاه به صورت کشیده (ے) و گاه با دو نقطه در زیر آن (ی). گاه «ی» نسبت یا وحدت یا لیاقت را نمی‌نویسد که در این صورت واژه با کسره تلفظ می‌شود:

میان موی خوبان چو در یتیم ز موی درآویخته کوه سیم

(ص ۱۱۴)

در بعضی کلمات «ی» وسط کلمه را حذف می‌کند که در این صورت کلمه مخفف می‌شود:

که حیف از پریدخت سمین عذار که بر بست امشب ازین دهر بار

(ص ۴۰)

گاه کسره را به صورت «ی» می‌نویسد:

همان تنبل آن جادوی کج‌نهاد بری من فرستش بمانند باد

(ص ۶۸)

نشستنگهی به جای نشستنگه:

بدست طلسمست کوه فنا نشستگهی بدکنش ازدها
(ص ۲۶۰)

این نوع تلفظ هنوز در فارسی افغانستان به جا مانده است.
اگر «ی» به «ه» بچسبد معمولاً آن را به صورت «یی» می‌نویسد:
ز تخم کیی از که داری کهر چه داری همی یادکار از پدر
(ص ۵۵)

نشانه همزه. گاه «ی» را به صورت همزه می‌نویسد:
چه نامی که در جهان کیستی برینسان خروشنده بر چیستی
(ص ۸۶)

در بیشتر مواقع «ی» بدل از کسره را به صورت همزه می‌آورد:
ندانست تا چاره کار چیست ز هجران تو کفتی همه خون کریست
(ص ۴۰)

«های» غیر ملفوظ. در بیشتر موارد «های» غیر ملفوظ را رعایت می‌کند ولی
مواردی نیز دیده می‌شود که رعایت نکرده است:
همی چاک افکند در سینها همی کرد بیرون ازو کینها
(ص ۹۰)

به کار بردن های غیر ملفوظ در موارد غیر ضروری:
پوشیده به جای پوشید، شیر مرد به جای شیر مرد:
نهنگال پوشیده ساز نبرد که آید سوی آن یل شیر مرد
(ص ۱۹۱)

به کار بردن کسره به صورت «ه». «تیره» به جای «تیر»:
بزد بر تهیگاه او تیره کین کزو جست و بنشست اندر زمین
(ص ۱۷۱)

شناسه. در بیشتر موارد شناسه‌ها را می‌چسباند، ولی موارد جدا نیز دیده می‌شود:

شان:

که پیوسته‌شان جای در اتشست همه جای دیوان مرو کشست
(ص ۷۴)

اند:

بچشم حقارت سوی چین مبین که شیر و پلنکند کردان چین
(ص ۳)

کلمات مرکب. معمولاً کلمات مرکب را جدا از هم می‌نویسد. تاجور:
که سالار بار اندرآمد ز در ثنا گفت بر خسرو تاجور
(ص ۳)

ابدال «و» به «ا»:

همه لعل و یاقوت و درّ ثمین به پشت هیانان کشیدم به چین
(ص ۲۰)
پریدخت را مادری مشکموی همایان به نام و هما فرّ اوی
(ص ۲۱)

ابدال «ب» به «و»:

بفرمود کایند ملاحیان ابا ساز کشتی و با بادوان
(ص ۲۸)

ابدال «و» به «ی»:

دویم راست‌گو و سیم راد باش چو ارّه گهی سوی مردم پیش
(ص ۴۶)

«ا» به «و»:

چو خامی که سودا چنین پخته‌ای غرور از تن خود نپردوخته‌ای
(ص ۲۲۲)

«ب» به «د»:

بیرسید ازو سام نیم نژاد ز شهر زران‌داد و شداد عاد
(ص ۵۵)

جابجایی حروف اضافه. «بر» به جای «از»:

به هر موضعی کو بر آورد دم زمین بر سرشکش بر آورد نم
(ص ۱۶)

«از» به جای «بر»:

مرا بر دلست بر فلک بارها که بسیار کردست زین کارها
(ص ۲۳)

«چه» به جای «چو»:

کلاهی ز یاقوت بر سر نهاد نشست از بر اسب پویان چه باد
(ص ۱)

«چو» به جای «چه»:

تو امروز دیدی یکی چهر من چوسان کشت پیدا ترا مهر من
(ص ۴۲)

تخفیف. «بگرداند» به صورت «بکردند»:

عمودی بر آورد یکسر ز زر بکردند بر گرد سر کینه‌ور
(ص ۵۹۵)

افزودن «واو» میان بعضی واژه‌ها. مرزوبان به جای مرزبان:

سرازیر شد شمسۀ پاسبان دو دیده نهاده بران مرزوبان
(ص ۳۸۳)

توازی نیست و هست آوری در جهان دگر هست را نیست سازی نهان
(ص ۵۶)

این ویژگی نیز نشانه لهجه کاتب است.

۲. کتابخانه مجلس شورای اسلامی

در این کتابخانه دو نسخه از *سامنامه* نگهداری می‌شود: اولی نسخه‌ای است که به شماره ۲۵۲۶ ثبت شده و اگر چه نام کاتب و تاریخ کتابت آن در جایی ذکر نشده، احتمالاً متعلق به سده یازدهم هجری است. این نسخه ۲۵۰ برگ و حدود ده‌هزار بیت دارد. خط آن نستعلیق و عنوانها شنگرف و زنگار است. کاغذ آن کشمیری است. برگهای ۲ و ۳ تا نیمه وصالی شده‌اند. جلد آن مشین قرمز است که ترنج و سر ترنج و لچکی و حاشیه سوخت دارد. آغاز و پایان نسخه افتادگی دارد و با این بیت ناقص شروع می‌شود:

.....ش روزکـار نیاموخته پند اموزکار
 که مربوط به داستان ترنج افکندن شمسۀ خاوری برای سام است و با این بیت که مربوط به داستان رفتن سام و پریدخت به ایران است، پایان می‌یابد:
 زمین‌کوب را زیر زین آورند سپه را به ایران‌زمین آورند
 نسخه کاملاً ساده و عاری از هر گونه آرایش است و حتی برای نوشتن ابیات از مسطر استفاده نکرده‌اند. بعضی قسمت‌های نسخه به خاطر پخش شدن جوهر و یا رنگ‌پریدگی ناخواناست و از برگ ۱۲۰ تا ۱۲۴ داستان سمندان زنگی و پادشاهی سام در خاورزمین تکرار شده است.

رسم الخط نسخه

حروف اعجمی. در کتابت سه حرف اعجمی (گ، ژ، چ، پ) شیوه خاصی را رعایت نمی‌کند: گاه آنها را به صورت اعجمی می‌آورد و گاه همانند حروف مشابه عربی، ولی حرف «ژ» را همیشه به صورت اعجمی می‌نویسد.
 بای تأکید. در بیشتر موارد بای تأکید را به کلمه پس از خود می‌چسباند، ولی عکس آن نیز دیده می‌شود: *تال جامع علوم انسانی*
 خروشش دم صبحگاهی به بست نفیرش دم مرغ و ماهی به بست

(ص ۵۰)

«به» حرف اضافه. در بیشتر موارد این حرف را به کلمه پس از خود می‌چسباند ولی عکس آن نیز دیده می‌شود:

نکه کرد سامش ببازو قوی به حمله جو شیر و به نیرو کوی
(ص ۱۸)

«ن» نفی. گاه این حرف را جدا می‌نویسد و گاه متصل:

یکی برکرا بازوی اهرمن بدان تا نه‌بینی سر خود بتن
(ص ۱۸)

«می» و «همی» (نشانه استمرار): در بیشتر موارد این دو نشانه را به کلمات پس از خود می‌چسباند و گاه آن را به صورت «همین» می‌آورد که نشانه لهجه کاتب است: بجادوکری برشدی بر سپهر بزیر آوریدی همین ماه و مهر
(ص ۱۲۵)

همین کوید از تخمه نیرمم بمردی و نیروی خود خرّم
(ص ۲۰۲)

علامت تشدید. در بیشتر موارد علامت تشدید را می‌گذارد:

می تلخ در ساغر انداختند ز لب شور در شکر انداختند
(ص ۳۹)

«واو» ربط. این حرف را در بیشتر موارد بین دو کلمه می‌آورد، ولی گاه نمی‌آورد که به صورت ضمه تلفظ می‌شود: دلارام و:

که آیا مه مهربانم کجاست دلارام آرام جانم کجاست
(ص ۱۱۸)

«چو»، «چه». گاه این دو حرف را به جای یکدیگر به کار می‌برد.

به کار بردن «چه» به جای «چو»: چه کردی دلم را به زلفت اسیر کرم کن نگاهی ز من وامگیر

(ص ۲۲۱)

به کار بردن «چو» به جای «چه»:
 چو جویدد ازین مرد بازارگان بود پور سعدان سر کاروان
 (ص ۱۷۰)

به کار بردن «ی» و کسره به جای یکدیگر:
 به کار بردن «ی» به جای کسره:
 غرابش برانکیخت آناه روی یکی نعره برزد یلی رزمجوی
 (ص ۵۱)

کاربرد کسره به جای «ی»: مانند «گرز» به جای «گرزی»:
 کنفی بر لب آورده چون پیل مست چو گرز گرفته یکی چوب دست
 (ص ۲۴۱)

نشانه همزه. گاه «ی» را به صورت همزه می‌نویسد:
 دل رفته در پی دل شده ز خون دلش پای در کل شده
 (ص ۵۱)
 های غیرملفوظ. در بیشتر موارد های غیر ملفوظ را به کتابت درمی‌آورد، ولی
 عکس آن نیز دیده می‌شود: دیده:
 ز سرچشمه دید کان خون فشاند بس آنکه چو باد اشک گلگون براند
 (ص ۳۶)

«ه» قائم‌مقام کسره اضافه مانند فیروزه‌بخت به جای فیروزبخت:
 که گردد ازین رزم فیروزه‌بخت کرا مرگ بندد به تابوت رخت
 (ص ۳۴۲)

آوردن «ه» اضافه در کتابت برخی واژگان:
 بغرید مانند غرنده ابرج علوم شانی کز و چاک کردیده جرم هزبر
 (ص ۲۰۲)

کلمات مرکب. در بیشتر موارد کلمات مرکب جدا از هم نوشته می‌شود:

بماه رخت کی رسد دست کس که کس را نباشد بمه دسترس
(ص ۷)

به کار بردن حروف به جای یکدیگر. «بر» به جای «در»:
جهان تیره گردید بر چشم ما ندانم چه آید ازین خشم ما
(ص ۷۶)

«ب» به جای «ز»:
بیادام آن چشم سرو سهی چو برکشت بشنید بوی بهی
(ص ۷)
بزد جنک بر تاب داده کمند به بستی درآمد بقصر بلند
(ص ۶۴)

تخفیف. «منده» به جای «مانده»:
ز بالای او سرو منده خجل از آنرو بمانده است پایش به گل
(ص ۱۳۲)

این مورد تأثیر لهجه کاتب است و هنوز در خراسان کاربرد دارد.
«نگوسار» به جای «نگونسار»:
نمانم که پی برنهد بر زمین نکوسار سازم مر او را ز زین
(ص ۲۰۱)

«واژون» به جای «واژگون»:
بدو کفت کی دیو واژون نهاد چه داری بدین کونه سر پر ز باد
(ص ۱۸)

ابدال. «د» به «ب»:
ولی سام جون آهوی پای بند بیچیده خود را ز پا پرفکند
(ص ۳۷)

«ب» به «د»:

بگفت و برآورد کوپال را بکردن درافراخت او یال را
(ص ۲۰۲)

«واو» به «الف»:

چو چنگال بر شیرگردان زخم سر چرخ هفتم ز تن برکنم
(ص ۷۸)

«ب» به «و»:

بلرزید ماهی ابر زیر کاو زمانه نیاورد زان کرز تاو
(ص ۹۷)

«پ» به «ف»:

هماندم سفیده دمیدن گرفت دگر باز کردون پریدن گرفت
(ص ۷۸)

حواشی نسخه. در حواشی نسخه اییات و مطالب پراکنده گوناگونی با خطی غیر از خط نسخه نوشته شده است که کاتب آنها مشخص نیست؛ از جمله در حاشیه برگهای ۵۷ و ۵۸ هفده بیت از یک مثنوی سست آمده است که با این بیت آغاز می شود:

سلامی از دل و جان می فرستم حدیث داد و پنهان می فرستم
در حاشیه برگ ۶۱: «عالیجاه دوستی محبت نشان اخوی مقام ملا محمد عمر خان به سلامت باشد به سعد به دولت خداداد سرفراز.»

حاشیه برگ ۹۳:

علم شد علم خان شیر نر بغرید مانند دریا ز قهر
بیامد سری نام دار

حاشیه برگ ۱۱۰:

داده دل درویش تمنای نگاهی زان چشم سیه دام ... غم زده به ما کن

حاشیه برگ ۱۲۵: رباعی

عقده طالح که از سر پنجه‌ام وا می‌شود موم اگر آید بدن سنگ خارا می‌شود
شبی گرفتست سنگی ز نامردمی ... می‌شود
و در ادامه افزوده است:

نوروز شود باغ پر از لاله شود گل در دهن غنچه فراغنده شود
روزان و شبان من به خدا می‌نالم یک روزه عمر شاه صد ساله شود

در حاشیه برگ ۱۴۶ آمده است: «عالیجاه دوستی و یک جهتی مرزا محمد اکبر خان ساکین دخوجه برسین بوده باشد که مبلغ پنج‌هزار رفیه پخته کابلی که مناسفه آن دو نیم هزار رفیه پخته بوده باشد آن رفیه را روانه کنید.»

حاشیه برگ ۱۵۴: «حراج را که باشد دود بر سر ز مویه کرد.»

در حاشیه برگ ۱۵۳ مهر مربعی هست که «داد محمد» آن خواناست. حاشیه برگ ۱۶۰ افزوده‌اند:

مکن الطفانو به مال و بخیل میر نام مال و منال و نخیل
بخیل هر چه باشد توانگر به مال بخوردی چو مفلس خورد گوشمال
سخیان ز اموال برمی‌خورند بخیلان غم سیم و زر می‌خورند
احتمالاً مصرع اول چنین باشد: «مکن التفاتی به مال بخیل.» در حاشیه برگ‌های ۱۸، ۱۱۸، ۵۰، ۱۱۹، ۱۵۰ و ۲۴۰ مهرهایی ناخوانا دیده می‌شود.

نسخه بعدی که به شماره ۳۹۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود ۱۱۱ برگ دارد که در هر صفحه بین هفده تا نوزده بیت نوشته شده است؛ در مجموع حدوداً ۳۸۵۰ بیت دارد. نام کاتب و تاریخ کتابت مشخص نیست. نسخه از هرگونه آرایش عاری است؛ حتی برای نوشتن مصرعها از مسطر استفاده نشده است و ابیات را در دو ستون روبه‌روی هم نوشته‌اند که گاه فاصله ابیات دور و نزدیک شده است و ستونها کج و نامنظم‌اند. اگر چه در لابه‌لای صفحات جای عنوانها را خالی گذاشته‌اند، ولی هیچ‌کدام از عنوانها ثبت نشده‌اند. نسخه به خط بسیار بدی نوشته شده، ولی در کل، خط آن خواناست. برگ‌های

۱۱۰ و ۱۱۱ آن مفتاح الحساب غیاث‌الدین جمشید کاشانی است که با خطی زیباتر و منظم‌تر از خط نسخه کتابت شده است. بر روی صفحه اول آن مهری وجود دارد که نامهای «محمد» و «علی» آن خوانده می‌شود و در کنار نام کتاب آمده است: «کتب منی کتب بنفسه العبد المذنب الراجی الیاسی».

اول و آخر نسخه افتادگی دارد و بعضی کلمات ابیات صفحه اول پاک شده است؛ نسخه با این بیت ناقص آغاز می‌شود:

زده ناوک اندر میان شست خم فکنده سر تیغ دو دم
که برابر با صفحه ۸ از همای و همایون است، یعنی اواخر بخش «صفت مقربان حضرت الوهیت».

جوهر صفحه آخر نسخه به خاطر تماس با آب پخش شده و بعضی ابیات آن ناخواناست. نسخه با این بیت ناقص پایان می‌یابد:

پس آنگه کشیدند که کوب را تنک تنک

که این بیت در صفحه ۱۹۲ همای و همایون به این صورت آمده است:

پس آنگه بجستند همچون پلنگ کشیدند که کوب را تنگ تنگ

این نسخه با همای و همایون در بیشتر بخشها هماهنگی دارد؛ تنها در ابتدای داستان پس از توصیف تولد و رشد و نمو سام این ابیات را آورده است:

توانا بود هر که دانا بود ز دانش دل پیر برنا بود

ازین پرده برتر سخن راه نیست ز هستی مراندیشه کوتاه نیست

از این پس سخن گویم از عشق سام برم از پریدخت فغفور نام

ازینجا کمیت سخن زین کنم سخن رانی از سام در چین کنم

کنون باز باید شدن سوی داد به گفتار فردوسی پاکزاد

و در ادامه ۴۵ بیت آغاز داستان منوچهر از شاهنامه را می‌آورد که با این بیت

شروع می‌شود:

به هشتم پیامد منوچهر شاه به سر بر نهادش کیانی‌کلاه در این نسخه ماجرای «پرسیدن بهزاد نشان سام را از رهبان و شتریان» که در همای و همایون آمده حذف شده و داستان «فرستادن سام به جنگ نهنگال دیو» که در همای و همایون نیست، افزوده شده است.

۳. نسخه مسعودی

نسخه‌ای است متعلق به محمدحسن خان مسعودی خراسانی که نه تاریخ کتابت دارد و نه نام کاتب آن در جایی ذکر شده است. چنان که از شیوه نگارش و خط آن پیداست، باید به دوره صفوی تعلق داشته و در اطراف کابل نوشته شده باشد؛ زیرا هم نفوذ لهجه کابلی را در شیوه نگارش آن می‌توان دریافت و هم تنها مینیاتور نسخه، صحنه بر تخت نشستن بهمن پسر اسفندیار را نشان می‌دهد که به خونخواهی پدر و انتقام حمله فرامرز به کابل، سیستان را خراب کرد. جلد نسخه سوخت است که بر بعضی قسمت‌های آن لکه‌های سیاه دیده می‌شود. بعضی برگ‌های نسخه وصال شده‌اند. در هر صفحه یک جدول کشیده شده که با چهار کمند آراسته شده‌اند، ترتیب رنگ کمنداها از بیرون به داخل چنین است: زنگار، سیاه، زر، سیاه.

مصرعها در هر صفحه به صورت چهار ستون در کنار هم نوشته شده و در هر ستون به طور متوسط ۲۵ سطر آمده است و هر صفحه حدود پنجاه بیت دارد. ابتدای نسخه افتادگی دارد؛ اما چنان که از بقیه نسخه و شکل کار پیداست کاتب این نسخه یا نویسنده نسخه اصلی — که ممکن است این نسخه از روی آن رونویسی شده باشد — خواسته است شاهنامه کاملی برای خود فراهم آورد و جاهایی را که به گمان او در شاهنامه فردوسی خالی است، با بخشهایی از گرشاسپ‌نامه اسدی توسی و سام‌نامه پر کند. نسخه با این بیت گرشاسپ‌نامه شروع می‌شود:

همی خورد از آن کش گزندی نبود وزان هرچه او را بزد مرد زود

(گرشاسپ‌نامه، ص ۳۶۴، ب ۵)

و تا پایان گرشاسب‌نامه ادامه پیدا می‌کند و سپس وارد داستان فریدون از شاهنامه می‌شود:

وز این پس فریدون به گرد جهان بگردید و دید آشکار و نهان
سپس در زیر عنوان «خلعت دادن شاه منوچهر سام یل را» ابیاتی را آورده است
که از این بیت با ابیات سام‌نامه همراه است:
به لب خاک را رنگ عناب داد زمین را به آب حیات آب داد

و ماجرای رفتن سام به شکار و آشنایی با پریدخت آغاز می‌شود. داستان سام را در ۶۵ صفحه آورده که حدود ۳۳۰۰ بیت است. سام‌نامه‌ای که در این نسخه آمده به لحاظ محتوا و داستانه‌های فرعی و شیوه روایت داستان با همای و همایون هماهنگ است و مانند بقیه نسخه‌های سام‌نامه تفاوت اصلی در نام افراد است. آخرین ابیاتی که از سام‌نامه آورده، اینهاست:

پشنگ آن زمان به توران زمین که بد تور فریدون یقین
وزین سو منوچهر فرخ‌نژاد همی بود دایم به عدل و به داد
سپس داستان زال را از شاهنامه روایت می‌کند؛ یعنی از جایی که داستان را در شاهنامه قطع کرده بود:

کنون نوشگفتی یکی داستان بیوندم از گفته باستان
(ج ۱، ص ۱۰۹، ب ۴۶)

ادامه نسخه به ترتیب روایت داستانه‌های شاهنامه است. آخرین بیت صفحه سوم از آخر، این بیت از داستان کشته شدن یزدگرد است:

می و مشک و کافور و چندی گلاب سکوبا بیندود بر جای خواب
(ج ۷، ص ۲۴۴، ب ۷۱۵)

دو صفحه آخر بخشی از «پند گرشاسب به نریمان» از گرشاسب‌نامه است.

۴. کتابخانه ملی تبریز

نسخه‌ای به شماره ۷۸۹ در کتابخانه ملی تبریز ثبت شده که در تاریخ ۱۲۹۱ ق توسط محمدکاظم بن خواجه محمد حسین میمندی به خط نستعلیق بر روی کاغذ فرنگی نوشته شده است. این نسخه ۱۱۵ برگ ۱۹/۵ سانتی‌متری دارد. آغاز نسخه افتادگی دارد و اول و آخر آن نونویس است و نسخه هیچ نوع آرایشی ندارد.

بیت آغاز:

فلک پیری از خرجه پوشان اوست شفق دردی از دردنوشان اوست

بیت انجام:

هزاران درود و هزاران سلام ز ما بر محمد علیه‌السلام

(سید یونسی، ۱۳۵۰: ۸۱۳-۸۱۴)

۵. کتابخانه بادلیان

نسخه‌ای است شامل سام‌نامه، کک کهزاد، بهمن‌نامه، برزنامه و بانوگشسب‌نامه که به شماره C.۲۶.۲۵۴۴ در کتابخانه بادلیان نگهداری می‌شود و میکروفیلمی از آن با شماره ۱۲۱۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. این نسخه تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد و از هرگونه آرایش عاری است و فقط در هر صفحه یک جدول ساده کشیده‌اند که از چهار ستون تشکیل شده و در هر ستون ۲۵ مصرع نوشته شده است؛ بنابراین هر صفحه یکصد بیت دارد. برای عنوانها کتیبه ساده‌ای کشیده‌اند که در برخی از آنها عنوانها با همان خط نسخه نوشته شده ولی بیشتر آنها خالی است.

ابتدای نسخه ناقص است و با این بیت که خواجه در مدح غیاث‌الدین محمد گفته است، آغاز می‌شود:

شود بره این لحظه بر گرگ چیر کند خواب خوش مور در چشم شیر

ادامه نسخه کاملاً با همای و همایون هماهنگی دارد و فقط در انتهای داستان بخش «در سبب نظم کتاب و مدح شمس‌الدین محمود صاین قاضی و

عمیدالملک» را حذف کرده و سه بیت پایانی همای و همایون را در انتهای بخش «در خاتمت کتابت گوید» آورده است که البته بیت آخر در همای و همایون نیست:

چو بنشست تحریر این در خیال زبان درکشیدم ز بیم ملال
سخن را نیاید نهایت پدید ورق درشکستم چو اینجا رسید
چو صاحب دلی خواند این را تمام نظر بر دعائیست پس والسلام

از تصرفاتی که در این نسخه رخ داده است، مشخص می‌شود جزو قدیم‌ترین نسخه‌هایی است که برای تبدیل همای و همایون به سام‌نامه مورد استفاده قرار گرفته است. به عنوان مثال در این نسخه همانند همای و همایون زمانی که سام متولد می‌شود نام او را نه سام بلکه همای می‌گذارند:

ملک نام کردش همایون همای بر لعبت دیده‌اش کرد جای
(ص ۷)

یا در صفحه ۱۰ کاتب یا ناظم نسخه فراموش کرده است که عنوان داستان را عوض کند و چنین آمده است: «رسیدن شاهزاده همای به بهزاد با لشکر خود.»

۶. کتابخانه ملی پاریس

از این اثر چهار نسخه در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود: نسخه اول که با شماره ۱۱۹۵ ثبت شده است، به تاریخ ۲۹ رجب ۱۱۷۷ هجری (۲ فوریه ۱۷۶۴) توسط محمد قاسم در ۳۷۷ صفحه ۱۵×۲۴ سانتی‌متری کتابت شده است. نوع نستعلیق و صحافی آن هندی است و جلدش چرم سرخ‌رنگ است. تعدادی از صفحات ابتدایی آن افتاده است. ادگار بلوشه در مورد این نسخه می‌گوید:

این اثر منتسب به خواجوی کرمانی است و مانند دیگر آثار برگرفته شده از شاهنامه به شرح حوادث فولکلوریک می‌پردازد که در شاهنامه نیامده و ریشه در اوستا دارد. اگرچه در این اثر داستانهای عجیبی آمده که جن و پری در آنها

نقش زیادی ایفا می‌کنند؛ اما از یک منبع تاریخی استفاده کرده و آن جنگ بین ایرانیان و ترکان غربی است (بلوشه ۱۸۷۰).

نسخه بعدی که با شماره ۱۱۹۶ ثبت شده، اگرچه همان اثر است اما محتوایش با شماره ۱۱۹۵ تفاوت دارد. این نسخه به تاریخ ۱۰ رجب ۱۰۷۴ (۷ فوریه ۱۶۶۴) در ۱۳۱ صفحه $۱۱ \times ۱۸/۵$ سانتی‌متری کتابت شده، نوع نستعلیق و صحافی آن هندی بوده و جلد آن چرم سرخ طلاکوبی شده است. تعدادی از صفحات آغازین آن افتاده و در اواخر قرن هجدهم بازسازی شده است.

نسخه سوم به شماره ۱۱۹۷ ثبت شده که تاریخ کتابت آن یکشنبه ۲۴ رجب است که نسخه‌بردار سال آن را ذکر نکرده است؛ اما متعلق به اواخر قرن دوازدهم هجری است. نسخه ۱۹۶ برگ $۱۶ \times ۱۳/۵$ سانتی‌متری دارد. خط آن نستعلیق فارسی است و جلدش پوست بز آبی با نشان شاهانه بیست‌وسه صفحه آغاز این دست‌نویس افتاده است.

آخرین نسخه به شماره ۱۱۹۹ ثبت شده که در آن، *سام‌نامه* به همراه بخشی از *شاهنامه* است. خط آن نستعلیق فارسی است بخش *شاهنامه* در نیمه دوم قرن شانزدهم و بخش *سام‌نامه* در اواخر قرن هجدهم میلادی نگارش شده است. اندازه برگهای آن $۳۳/۵ \times ۱۹/۵$ و ۲۷×۱۹ سانتی‌متر و حواشی آنها زرکوب و رنگی است. جلد آن نیمه صحافی شده است و شش صفحه مذهب مزین به نقاشی ملهم از *سام‌نامه*، و پنج صفحه از *شاهنامه* دارد (بلوشه ۱۸۷۰).

۷. کتابخانه دیوان هند

از این اثر نسخه‌ای به شماره ۱۲۳۵ در کتابخانه دیوان هند موجود است که هرمان اته به معرفی آن پرداخته است. تاریخ کتابت آن اول ربیع‌الاول ۱۰۸۵ (۵ ژوئن ۱۶۷۴) ذکر شده، ولی نه نام کاتبش مشخص است و نه نوع خط و تعداد صفحاتش. اته این اثر را تقلیدی نزدیک یا بازآفرینی همای و همایون خواجو دانسته که در آن، نگارنده به سادگی برای فریب خواننده نام همای و همایون را

به سام پسر نریمان و پریدخت و... تغییر داده است (اته ۱۹۰۳: ۷۱۴).

۸. کتابخانه موزه بریتانیا

سه نسخه از سام‌نامه در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود: اولی که به شماره ۶۹۴۱ ثبت شده ۱۹۷ برگ دارد و اندازه هر برگ $۱۸/۱۲ \times ۲۲/۸۶$ سانتی‌متر است. بر هر برگ ۲۲ بیت نوشته شده است. نسخه با این بیت آغاز می‌شود:

سپاس آن خدای ایزد رهنمای که از کاف و نون کرد گیتی به پای
ریو این مثنوی را اثری می‌داند زاده تخیل فردی، و اینکه ویژگیهای داستانهای عامیانه مدرن فارسی را دارد و از سنتهای حماسه ملی گرفته نشده است.

ریو با استناد به این بیت که در برگ آخر نسخه آمده آن را از خواجوی کرمانی دانسته است:

سرانجام خاجو شدش نامه ختم که فردوسیش هست شهنامه ختم

(ریو ۱۸۸۱: ۵۴۴)

ولی همو در تعلیقات نسخه حرف خود را نقض کرده است: «این اثر آشکارا از همای و همایون تقلید شده و در تذکره‌ها در میان آثار خاجو ذکر نشده است و ادعایی نیز مبنی بر این که اصل است در آن دیده نمی‌شود» (همان: ۱۰۸۹).

نسخه بعدی که به شماره ۳۴۶ در این موزه نگهداری می‌شود ۲۷۵ برگ دارد به ابعاد $۱۲/۷ \times ۲۰/۳۷$ سانتی‌متر دارند و بر هر صفحه پانزده بیت به خط شکسته هندی نوشته شده است. ریو این نسخه را رونوشت دیگری از همان مثنوی می‌داند که آغاز و انجامش افتاده است و از میانه اولین دیدار سام و پریدخت آغاز می‌شود. ریو می‌گوید این نسخه با نسخه قبلی تفاوت‌های زیادی دارد: از جمله اینکه مفصل‌تر است و داستانهای فرعی زیادی در آن وارد شده است. این نسخه به طور ناگهانی هنگامی که سام بر عوج غلبه می‌یابد و او با پیکری از مادرش خاطوره درخواست کمک می‌کند به پایان می‌رسد. این اثر هشت‌هزار بیت است و مهر شاهان اود را بر خود دارد (همان: ۵۴۴-۵۴۵).

نسخه بعدی نسخه شاهنامه‌ای است که در درون آن سام‌نامه آمده و به شماره ۱۹۶ در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. نسخه که در فاصله سالهای ۱۲۴۶ تا ۱۲۴۹ نوشته شده است ۳۴۹ برگ دارد که ۶۳ برگ آن را سام‌نامه تشکیل می‌دهد.

۹. کتابخانه‌های پاکستان

شش نسخه از سام‌نامه در کشور پاکستان نگهداری می‌شود: اولی نسخه‌ای است جزو مخطوطات پرفسور شیرانی که با اوراق گلستان مصور و مذهب و اوراق غزلیات مختلف همراه است و هنر کشمیر می‌باشد، این نسخه در قرن دوازدهم هجری کتابت شده است (بشیر حسین ۱۹۶۸: ۱۴۱).

بعدی نسخه‌ای است که در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق در سده سیزدهم هجری نوشته شده و دارای ۶۷۸ صفحه است و هر صفحه هفده سطر دارد. صفحات کمندبندی شده‌اند، سرلوح صفحات رنگین است و عنوانها شنگرف، مجدول طلائی و شنگرف و لاجورد دارد.

عنوان اول: رسیدن سام به باغ و دیدن پریدخت را و عاشق شدن بر او.
عنوان آخر: صحبت داشتن سام با پریدخت و سفتن در الماس و رفتن به تبیان
نظم کتاب (عباسی نوشاهی، ۱۳۶۵: ۲۶۳).

دو نسخه از این اثر در کتابخانه سردار جهندیر میلسی نگهداری می‌شود: اولی به شماره ۱۰۷ و در قرن دوازدهم هجری کتابت شده است. خط آن نستعلیق شکسته‌آمیز است و ۲۲۰ صفحه دارد (فردوس کاظمی ۱۳۸۴: ۲۴۳). شماره ثبت دومی ذکر نشده است. خط آن نستعلیق است که در سده یازدهم هجری نوشته شده است و ۲۳۰ صفحه دارد. آغاز نسخه برابر است با سربندهای «رفتن سام به شکار و تیر انداختن و رفتن به دنبال گور».

نسخه بعدی که به خط نستعلیق پخته در سده دوازدهم هجری نوشته شده است، در کتابخانه سنده پراونشال داود پوته نگهداری می‌شود. این نسخه ۳۷۲

صفحه دارد و با این مصرع آغاز می‌شود: چنین گفت موبد مر این داستان (منزوی ۱۳۶۳: ۴۰۲).

نسخه آخر، نسخه‌ای ناقص است که در کتابخانه لاهور پاکستان نگهداری می‌شود و آغاز و انجام آن افتاده و تنها ۳۳ برگ دارد و مشتمل بر نهمصد بیت است. نسخه تاریخ کتاب و نام کاتب ندارد و با این بیت آغاز می‌شود:

قضا را شبی با رخ همچو ماه در آمد بقصر منوچهر شاه
که مربوط به داستان اجازه خواستن سام از منوچهر برای رفتن به شکار است. و
با بیت

بدانست کان سرو گلچهره کیست بت نوش لب ماه بی مهر کیست
از داستان بیرون آمدن سام از قصر فغفور، پایان می‌یابد. به لحاظ محتوا نسخه بسیار مغشوشی است که داستانها را به صورت پراکنده در جاهای مختلف آورده است، از جمله داستان اجازه خواستن سام برای رفتن به شکار را به صورت دو پاره آورده که در بین آن بخشهایی از داستان دیدار سام با پریدخت و صحنه‌ای از داستان جنگ با ژند جادو آمده که این داستانها نیز ناقص‌اند. چون بعضی صفحات رکابه ندارند، احتمال دارد که این صفحات جدا شده و بعداً نامرتب صحافی شده‌اند. به لحاظ آرایش کتاب نسخه‌ای است بسیار آراسته که در هر صفحه آن جدولی کشیده شده که خطوط آن با کمنند آراسته گردیده‌اند. در صفحات معمولی پانزده بیت کتابت شده است که ابیات را با خط نستعلیق خوشی نوشته و آنها را با خطوط مورب از هم جدا کرده‌اند. در حاشیه نسخه بخشهایی از مثنوی مولوی و داستان اسکندر شاهنامه و نان و حلوا شیخ بهاء‌الدین عاملی به خط نسخه کتابت شده است و با توجه به اینکه شیخ بهایی نان و حلوا را در سال ۹۹۲ق نوشته، پس تاریخ کتابت این نسخه بعد از قرن دهم است.

۱۰. موسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم روسیه

نسخه‌ای از سام‌نامه به شماره ۴۳۱-d در موسسه خاورشناسی فرهنگستان

علوم روسیه نگهداری می‌شود. این نسخه ۳۱۲ برگ دارد و تاریخ کتابت آن ۱۰۹۴ ق است (آکیموشکین و دیگران، ۱۷۵: ۲۳۴).

منابع

- آکیموشکین، او.ف. و کوشف، و. و. و ۱۳۷۵، فهرست نسخه‌های خطی فارسی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم روسیه، ترجمه عارف رمضان، سازمان مدارک انقلاب اسلامی، تهران.
- بشیر حسین، ذاکر محمد، ۱۹۶۸، فهرست مخطوطات شیرازی، ج ۱، اداره تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاهور.
- خواجوی کرمانی، ۱۳۷۰، همای و همایون، به کوشش کمال عینی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
- _____، ۱۳۸۶، سام‌نامه، به کوشش میترا مهرآبادی، دنیای کتاب، تهران.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، ۱۳۴۸، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دانشگاه تهران، تهران.
- _____، افشار، ایرج، ۱۳۷۳، فهرستواره کتابخانه مینوی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
- راستکار، بانو فخری، ۱۳۴۷، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۸، کتابخانه مجلس شورای ملی، تهران.
- سید یونسی، میرودود، ۱۳۵۰، فهرست کتابخانه ملی تبریز، ج ۲، نشر کتابخانه ملی تبریز، تبریز.
- عباسی نوشاهی، سید خضر، ۱۳۶۵، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور (گنجینه آذر)، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد.
- فردوس کاظمی، سیده نکته، ۱۳۸۴، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسعود جهندیر (میلسی پاکستان)، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد.
- منزوی، احمد، ۱۳۵۱، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۴، مؤسسه فرهنگی عمران منطقه‌ای، تهران.
- _____، ۱۳۶۳، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۷، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد.
- Beeston. A.F.L., 1954, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pashtu Manuscripts in the Bodlian Library*, part 3, Oxford.
- Blochet, E., 1870, *Catalogue des Manuscrits Persans*, Bibliothèque, Paris.

- Ethe, H., 1903, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, Oxford.
- Rieu, Ch., 1881, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, vol. 2, London.
- _____, 1977, *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London.

